

ნაილე მიქელაძე

ფილოლოგიის დოქტორი, ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის
ინსტიტუტის ფოლკლორის, დიალექტოლოგიის
და ემიგრანტული ლიტერატურის კვლევის
განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი

Naile Mikeladze

*PhD in Philology, Principal Researcher of Department
of Folklore, Dialectology and Emigrant Literature Research,
Niko Berdzenishvili Institute,
Batumi Shota Rustaveli State University*

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის თქმულება-გადმოცემები (ზოგადი მიმოხილვა)

KHELVACHAURI DISTRICT LEGENDS-NARRATIVES (GENERAL OVERVIEW)

აბსტრაქტი. წარმოდგენილ ნაშრომში საუბარია ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში დაცულ ფოლკლორულ მასალებზე.

ჩვენი თემა, ძირითადად, ემყარება საველე ექსპედიციის ნაშრომებს, საარქივო მასალებს და პუბლიკაციებს.

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ფოლკლორში მრავალი მითი და თქმულება დასტურდება, რომლებიც მოგვითხრობენ ამა თუ იმ საგნის, ისტორიული მოვლენის, ხალხისა თუ გვარის გენეზისზე. მათ ხშირად ეტიმოლოგიური შინაარსი აქვთ. ისინი შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ.

უძველესი რელიგიურ-საკულტო წარმომავლობის ტოპონიმები და მათთან დაკავშირებული თქმულებები; (რელიგიური ნაკადის კონტამინაციის შესანიშნავი მაგალითია ტოპონიმური გადმოცემები ე. წ. „ზიარეთობის“ („წმინდა ადგილების“) მონახულება. კერძოდ, „ინაწმინდა“ და სხვა).

II. ხის კულტან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები; აჭარის ფოლკლორში საკრალურ მცენარეებად მოიაზრება: ურთხელი, მადა, ვაზი/ყურძენი, თხილი, მსხალი და სხვა მცენარეები.

III. მითები სამყაროს შექმნის შესახებ (კოსმოგონიური მითები); აქ წარმოდგენილი (წარღვნასთან დაკავშირებული) მითები ზოგადქართულ სიტყვიერებას ეხმიანება და მასთან ძირეულ კავშირშია.

IV. ქრისტიანობასთან დაკავშირებული მაკრო-ტოპონიმური თქმულება-გადმოცემები; აღსანიშნავია ტოპონიმ ინაწმინდასთან დაკავშირებული საკითხები. რამეთუ ინაწმინდაზე გადადიოდა შავშეთ-იმერხევ-ნიგალისკენ მიმავალი გზა, რითაც მოსახლეობა ისტორიული ტაო-კლარჯეთის საეკლესიო-სამონასტრო ცენტრებს უკავშირდებოდა და კვლევის თვალსაზრისითაც მნიშვნელოვანია.

V. თამარ მეფესთან დაკავშირებული ტოპონიმური თქმულება-გადმოცემები; სადაც საუბარია თამარ მეფის უდიდეს საქმიანობაზე - აღმშენებლობით მოღვაწეობაზე, მის გამჭრიახობაზე, მორწმუნეობაზე, დამსახურებაზე, ძლევამოსილებასა და ეკლესიების მშენებლობაზე.

VI. ოსმალეთის აგრესიასთან დაკავშირებული ტოპონიმური თქმულება-გადმოცემები; ამ ქვეთავში საუბარია ოსმალური მმართველობის დრო და მასთან დაკავშირებული გადმოცემები. ოსმალთა ბატონობის დროს ეროვნული დამოუკიდებლობისა და ქრისტიანობისათვის ბრძოლას ბევრი სიცოცხლე ემსხვერპლა, რაც შემონახულია ხალხის მეხსიერებასა და ისტორიებში.

VII საწესჩვეულებო პოეზია (ნადირობა, გაშაირება, შელოცვები, ანდაზები, გამოცენები და ა.შ.).

მსოფლიოს ნებისმიერ ხალხს საკუთარი წეს-ჩვეულებები აქვს. უძველესი დროიდანვე ხელვაჩაურის რაიონის მკვიდრთაც განსხვავებული ადათ-წესები ჰქონდათ. ეს წესები საუკუნებისა და ათასწლეულების განმავლობაში იცვლებოდა, თუმცა მრავალ მათგანს ძირძველი რწმენა-წარმოდგენა, ვერც დროთა ცვლილებამ, რელიგიამ ვერ შეცვალა.

ამრიგად, აჭარაში, მუსლიმური რელიგიის ზეგავლენით, ოსმალური ელემენტები ნაწილობრივ შეეხარდა ზოგად ქართულ ტრადიციებს და დღეს ისინი კონტამინირებული თქმულებების სახით გვხვდება. როგორც გამოქვეყნებული, ისე არქივებში დაცული ფოლკლორული მასალები საშუალებას გვაძლევს ზოგადად მაინც დავახასიათოთ ხელვაჩაურის რაიონში გავრცელებული სხვადასვა ჟანრის ხალხური სიტყვიერება.

საკვანძო სიტყვა: ფოლკლორი, თქმულება-გადმოცემები, ტოპონიმები.

Abstract. The present paper deals with folk materials preserved in Khelvachauri district.

Our theme is mainly based on field expedition papers, archival material and publications.

The folklore of the Khelvachauri district evidences many myths and legends that tell about the genesis of a particular subject, historical event, people or genus. They often have etymological content. They can be divided into the following groups:

I. Toponyms of ancient religious-cult origin and related sayings; (The toponymic narratives are excellent examples of the contamination of religious streams about visiting the so-called "communion places"- Ziaretoba ("holy places"); in particular, "Inatsminda" and others.

II. Beliefs related to the cult of the tree; Such trees as **yew, vine//grapes, nut, pear** and others are considered as sacred plants in Adjarian folklore.

III. Myths about the creation of the universe (cosmogony myths); the myths represented here (in connection with the Flood) echo the general Georgian verbalism and are deeply rooted in it.

IV. Macro-toponymic legends and narratives related to Christianity; the matters connected to the toponym of **Inatsminda** should be particularly noted, as the road to Shavshet-Imkhrevi-Nigali was laid through Inatsminda, thus connecting the population to the historic Tao-Klarjeti church-monastery centers and is also significant in terms of research.

V. Toponym legends and narratives connected to King Tamar, which speaks about King Tamar's greatest activity – revival activity, her perspicacity, faithfulness, merit, power and church building.

VI. Toponymic narratives related to Ottoman aggression; this section deals with the time of Ottoman rule and related narratives. The struggle for national independence and Christianity during the Ottoman domination killed many lives, which are preserved in the memory and history of the people.

Thus, in Adjara, influenced by the Muslim religion, the Ottoman elements partially adapted to the general Georgian tradition and today they are contaminated in different legends or sayings. Folklore materials, both published and archived, allow us, at least, to give the general characteristics of the folk lore of various genres prevalent in Khelvachauri district.

Key words: folklore, Legends-Narratives, Toponyms.

აჭარის რეგიონში ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი ერთ-ერთი გამორჩეული მხარეა თავისი ზეპირსიტყვიერებით. დღემდე შეკრებილია და მეცნიერულად შესწავლილია მთელი რიგი ჟანრები, როგორცაა: საისტორიო ეპოსი, პროზა, პოეზია. სხვადასხვა ჟანრის თქმულება-გადმოცემანი – ზღაპრები, გამოცანები, ანდაზები. ისინი ლიტერატურულად ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებიდან ფიქსირდებოდა. მათ კვლევას ოდითგანვე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, როგორც აჭარის ფოლკლორის, ასევე საქართველოს ისტორიის შესწავლაში.

ჩვენი თემა, ძირითადად, ემყარება საველე ექსპედიციის ნაშრომებს, საარქივო მასალებსა და პუბლიკაციებს.

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ფოლკლორში მრავალი მითი და თქმულება დასტურდება, რომლებიც მოგვითხრობენ ამა თუ იმ საგნის, ისტორიული მოვლენის, ხალხისა თუ გვარის გენეზისზე. მათ ხშირად ეტიმოლოგიური შინაარსი აქვთ. ისინი შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ.

მითოლოგიური ელემენტებს არქაულ ჟანრში (ზღაპრებში, გადმოცემებში და ა. შ) ემეზნება ფესვები. ბუნებრივია, მათი სრულად წარმოდგენა და ანალიზი შეუძლებელია. ჩვენ აქ მხოლოდ ნაწილობრივ შევეცდებით ვისაუბროთ მათ მნიშვნელობასა და ღირებულებებზე.

ხელვაჩაურის რაიონის ფოლკლორში მრავალი მითი და თქმულება დასტურდება, რომლებიც მოგვითხრობენ ამა თუ იმ საგნის, ისტორიული მოვლენის, ხალხისა თუ გვარის გენეზისზე. მათ ხშირად ეტიმოლოგიური შინაარსი აქვთ. ისინი შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ.

I. უძველესი რელიგიურ-საკულტო წარმომავლობის ტოპონიმები და მათთან დაკავშირებული თქმულებები:

ღვთაება-წმინდანთა ფუნქციების შეკვეცა-გაფართოება, მათი ურთიერთშეწვევა თუ შერწყმა რელიგიურ სისტემებსა და მითოლოგიაში ფართოდ დასტურდება. „რელიგიურ იდეოლოგიურ გარდაქმნის პერიოდში ძველი სარწმუნოება ახალს ერევა, ძველი ღმერთების ფუნქციები ახალ ღმერთებზე ან წმინდანებზე გადმოდის, მაგრამ ძველი მოძღვრება და წარმოდგენა არსებითად უცვლელი რჩება“ (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ექვთიმე თაყაიშვილის არქივი, №757 : 1).

თურქეთის საქართველოში ტრადიციებზე არაერთ მკვლევარს (ნ. მარს, ე. თაყაიშვილს, მ. ბერიძეს, რ. გუჯეჯიანისა და სხვა) გაუმახვილებია ყურადღება. მ. ბერიძისა და რ. გუჯეჯიანის დაკვირვებით, „ტრადიციული ქართული მენტალობის უმთავრესი ელემენტები, მათ შორის ქრისტიანული მოტივებიც, ხშირად შენიღბული, მაგრამ მაინც შემონახული და თუნდაც გაუცნობიერებელ დონეზე არსებული, აღწერილია XIX საუკუნის II ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის მკვლევარ-მოგზაურთა ნაშრომებში, ტრადიციულ ქართულ კულტურასთანაა დაკავშირებული“. ყოფაში ფიქსირებულია ზიარეთობის ტრადიციაც.

სხვადასხვა რელიგიური ნაკადის კონტამინაციის შესანიშნავი მაგალითია ტოპონიმური გადმოცემები ე. წ. „ზიარეთობის“ („წმინდა ადგილების“) მონახულების შესახებ.

კვლევის თვალსაზრისით საინტერესოა, ისტორიული საქართველოს ერთ-ერთი ადგილის, „ინაწმინდას“ გადაღმა იმერხევში, ბაძგირეთში არსებული „ზიარეთის“ ისტორია. ამასტან დაკავშირებით ერთ-ერთი მთქმელი იხსენებს: „ბაძგირეთზე მარჯვნივ ტყეა, იქა არის „ზიარეთი“. „ზიარეთზე“ ორ-სამ წელიწად მარუნია ჩემმა დედამ. იქზე ერთი დიდი ქვა იყო, ქვაში, გეგონება, ცხენის ფეხი ეტყობოდა. ავად ვიყავი და დედას დავყავდი, იქ დამაწვენდნენ, მორჩებო, იტყოდნენ. სამ-სამი ღამე ვრჩებოდი“. „ზიარეთზე წამიყვანეს, 7-8 წლისა ვიყავი. ცოტა ჭკუიდან ლენჩობა მქონდა. მაზინეს, მაზინეს, ვერ დამაზინეს. ვატყუილე რომ დავიძინე, ვერ დამაზინეს... ბაზგირეთლები თავიანთ ზიარეთში ორი გზით ადიოდნენ: ერთი ბილიკი საძგირელას ველიდან მარცხნივ მიემართება: „გაივლი გაკაფულაის და ჩახვალ ზიარეთში“, ხოლო მეორე ადგილი „ჯანჯირის მთიდან გაიარ, ნახევარ საათში იქ ხარ“, იქ ბევრი ძველი საფლავებია, ლამაზი ადგილია, ქვებია და ლამაზი კორდია“. „ზიარეთ ჯანჯირთან ახლოა. ვიარებოდი იქზე“ (ბერიძე, გუჯეჯიანი, 2010:176).

იმავე საკითხებს ეხება მკვლევარი როინ მალაყმაძე თავის წიგნში „ლიგანის ხეობა“. წარმოდგენილ მასალებში წმ. გიორგის საფლავის” ნაცვლად „წმინდა ადგილად“, „გოგო მეზერის” საფლავი მოიაზრება. კერძოდ: „საყურადღებოა, მემბლიანობის პერიოდში წმინდა ადგილების მონახულებაც, რასაც თან სდევდა განკურნებისა და შვილიერების ვედრება. განსაკუთრებით საინტერესოა, უშვილო ქალების სვლა დევესქელის მთის საძოვრებიდან „გოგო მეზერის“, ანუ წმინდანის საფლავის მოსანახულებლად. აქ მყოფი ქალები რამდენიმე საათით იძინებდნენ და სიზმრის აკვარგიანობის მიხედვით მსჯელობდნენ მომავალზე. ადგილობრივი მოსახლეობა „გოგო მეზერს“ შვილიერების ფუნქციას მიაწერდა (მალაყმაძე, 2008:143).

საგულისხმოა, თურქეთში, სოფელ ზემო ფორთაში (ზემო ხანძთა) პროფესორ შუშანა ფუტყარაძის მიერ ჩაწერილი ლეგენდა წმინდა გიორგის შესახებ. კერძოდ: „ფორთაში, კარჩხლის მთების გადმოღმა, არის „სერთი ზიარეთი“ – ადგილი „წმინდა ადგილი“. იმ მიდამოებში, ასევე ყოფილა ეკლესიის ნანგრევი. რაც შეეხება „წმინდა ადგილს“ – ესაა ბაზილიკური ტიპის პატარა ოთხკუთხედი შენობა. ის ეზოში 2,20-მეტრიანი საფლავია. მათი გადმოცემით, ეს საფლავი წმინდა გიორგისაა, რომელიც ამ მხარეში სასწაულებით გამოირჩეოდა. „ჩვენებურები“ ამ ადგილზე გასაკურნებლად, სურვილების შესასრულებლად ქვემო სოფლებიდან ამოდიოდნენ. მოსულები, სანამ „წმინდანის სასაფლაოზე“ დაიძინებდნენ, მანამდე აუცილებელი იყო თეთრი პერანგი ჩაეცვათ, ყოველგვარი სამკაულებისა და ნივთების გარეშე. ისინი საფლავზე დაწვებოდნენ და იძინებდნენ – ინვალიდები,

ავადმყოფები, დავრდომილები, უშვილო დედაკაცები. სასაფლაოზე დაძინებულებს, მათი რწმენით, სიზმარში ვიღაც თეთრწვერა მოხუცი ეცხადებოდა და ურჩევდა თუ როგორ განიკურნებოდნენ ” (ფუტკარაძე, 2012 ხელნაწერთა უფლებით. პირადი არქივი).

მსგავსი თქმულებები გვაფიქრებინებს, თუ რაოდენ მნიშვნელოვანია ჩვენებურთა ცნობიერებაში დაცული მასალები. რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული გადმოცემები ღირებულია ზოგადქართული ფოლკლორის გააზრებისთვის, რამეთუ მათ ცნობიერებაში შემონახულ მასალებს ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში ეძებნება ფესვები. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ კუთხეში ყველაზე მეტად საზღვრის გაყოფის დროს, მაჭახლის ხეობა და სოფელი სარფი დაზარალდა. ხელშეკრულების საფუძველზე სოფელი შუაზე გაჰყვეს. რამაც დღემდე დატოვა მოუშუმებული იარა. მიუხედავად ყველაფრისა, ისინი დღემდე ინარჩუნებენ წინაპრისეულ ტრადიციებს.

ცხადია, აჭარაში რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული თქმულებები კონტამინირებული სახით გვხვდება.

II. ხის კულტთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები:

ღირებულია ამ რაიონში შემონახული ეთნო-ფოლკლორული ცნობები საკრალურ მცენარეებთან დაკავშირებით. ასევე მათი ყოფისათვის დამახასიათებელი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები.

ჩვენ ხელთ არსებული მასალების მიხედვით, აჭარის ფოლკლორში საკრალურ მცენარეებად მოიაზრება: **ურთხელი, მადა, ვაზი//ყურძენი, თხილი, მსხალი** და სხვა.

აჭარაში დაცულ უძველესი რწმენა-წარმოდგენათაგან ერთ-ერთი სახე შენარჩუნებული ყოფილა ხელვაჩაურის რაიონის სოფელ ზედა ჩხუტუნეთის მოსახლეობაში. 1950-1960-იან წლებში ხელვაჩაურის რაიონის, სოფელ ზედა ჩხუტუნეთში, ოდითგანვე კახიძეების საკარმიდამო ნაკვეთში, საკრალური ურთხელთან მოხუცები წინაპრისეულ წეს-ჩვეულებებს ასრულებდნენ. როგორც იხსენებენ, მათ ნაკვეთში წლების განმავლობაში საკრალური **ურთხელის** ასწლოვანი ხე მდგარა. ამ „წმინდა“ ხესთან (როგორც თავად უწოდებდნენ) მოხუცები, დედაკაცები, ბავშვები იკრიბებოდნენ. იქ მისულებს ხან რა მიჰქონდათ, ხან რა. განსაკუთრებით – ტკბილეული. ხესთან მისულები შემონახულ წინაპრისეულ წეს-ჩვეულებებს ასრულებდნენ. უხუცესთა ნაწილი ამ რიტუალის ისტორიას დღესაც იხსენებს, კერძოდ: „მაჭახლის ხეობის გამუსლიმანების შემდეგ უხუცესები წმიდა ხის ძირში წმინდა ქრისტიანულ წესებს აღასრულებდნენ. შეიკრიბებოდნენ ურთხელის ხესთან ხელდამშვენებუნი, ხეს ირგვლივ რამდენჯერმე შემოუვლიდნენ,

რადაც ტექსტს წაიკითხავდნენ, ტკბილედ მიაღებდნენ (მას ისე ექცეოდნენ, როგორც ცოცხალ არსებას). ამ ხეს იმდენად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აქაურთა ცნობიერებაში, რომ მას კუნძულს ქვეყნის მერეც კი არ დაუკარგავს თავისი დანიშნულება. ხალხს წმინდა ხის დარჩენილ ნაწილებს არ წვავდნენ (მიქელაძე, 2015:341).

ზოგადქართულ სიტყვიერებაში ურთხელის კულტს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. საქართველოს სხვადასხვა კუთხის ფოლკლორში მისი ეტიმოლოგიას სხვადასხვაგვარად ხსნიან. **ფშაური** ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, „**ურთხოვარი**“ იშვიათი ჯიშის ხედი ითვლება. ამ ხის სახელის ახსნა, ხალხური მასალების მიხედვით, მომდინარეობს მისი სიძვირიდან, და რადგანაც ეს ძვირად ღირებული ხე გახლდათ, ამიტომაც იგი არ „ითხოვებოდა“. სხვა გადმოცემის მიხედვით, რადგანაც ეს ხე ძალიან ძვირი იყო და იოლად არ იშოვებოდა, ამიტომ თამარ მეფე ამ ხის ჯიშს არავის აძლევდა და ამიტომ დაერქვა მას **ურთხოვარი** (ხაზარაძე, ცაგარეიშვილი, 1988: 171). ზემო აჭარაში ამ ხესთან დაკავშირებით არსებობს საინტერესო მოსაზრებები. „მისი მასალად, ან შეშად გამოყენება აკრძალულია. თუ პატივისცემას არ გამოხატავდნენ ამ ხის მიმართ, ოჯახს რადაც უბედურება დაემართებოდა“. ასე თვლიან დღესაც. ეს ხე ზემო აჭარაში მადის (მადა) სახელით მოიხსენიება (მიქელაძე, 2017: 33). მარეთის ხეობის, სოფელ ქიძინიძეების მცხოვრები ხ. მუკუტაძისა და მ. კეკელიძის ნაამბობით ამ ხის ნაყოფს, მათი წინაპრები, საკმიელის მოსამზადებლად იყენებდნენ. მადის მოჭრა ან მისი ტოტების დაწვა უდიდესი ცოდვია (მთქ. ხ.მუკუტაძე, დაბ. სოფ. ჯაბიძეებში და მცხ. სოფ. ქინიძეებში, 85წ. ჩავ. 2017წ. რვეული №5).

შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ამ ხის ნაყოფს ქვემო აჭარაშიც იგივე დანიშნულება ჰქონდა, თუმცა დღეს მისი კვალი გამქრალია.

III. მითები სამყაროს შექმნის შესახებ (კოსმოგონიური მითები);

დიდი წარღვნის ლეგენდას მსოფლიოს თითქმის ყველა ხალხი იცნობს. იგი გვხდება როგორც მაღალგანვითარებულ, ისე განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომ ტომთა ფოლკლორში. როგორც ცნობილია, ამჟამად ცნობილ ვერსიებს შორის ყველაზე უძველესია შუმერული (ფრეხერი, 1931: 75). წარღვნის ლეგენდის თავისებურ ვერსიას წარმოადგენს გილგამეშის ეპოსის მეთერთმეტე ფირფიტა, მეთერთმეტე დაფა. ამ ეპოსში დეტალურადაა წარმოდგენილი დიდი წარღვნის ამბავი (გილგამეში, 1963: 86). ბაბილონური ვერსიის მიხედვით, ნოეს კიდობანი არარატის მთაზე გაჩერდა. ხოლო იმ ფისს, რომლითაც ხომალდი იყო გამაგრებული, სომხები აგროვებენ და სამკითხაოდ იყენებენ (ფრეხერი 1931: 81).

მკვლევართა აზრით, წარღვნის ლეგენდის ვერსიებიდან ყველაზე უფრო ცნობილი ებრაული, ანუ ბიბლიური ვერსიაა, რომელიც დაწერილი უნდა იყოს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IX ან X საუკუნეში (ფრეზერი, 1931:75). ბიბლიის მიხედვით, ნოეს კიდობანი არარატის მთაზე ჩერდება: „ორმოც დღეს იყო წარღვნა ქვეყანაზე. ადიდა წყალი და ასწია კიდობანი, მოექცა იგი მიწის ზემოთ... მეშვიდე თვეს, თვის მეჩვიდმეტე დღეს არარატის მთებს მიადგა კიდობანი... თანდათან იკლებდა წყალი მეათე თვემდე. მეათე თვის პირველ დღეს გამოჩდა მთათა მწვერვალები. ორმოცი დღის შემდეგ გაალო ნოემ სარკმელი, კიდობნისთვის რომ ჰქონდა დატანებული ” (ბიბლია, 1989:18).

აჭარის ზეპირსიტყვიერებაში დიდი წარღვნის ლეგენდები მრავლად მოიპოვება ამათგან საინტერესოა კირნათში ჩაწერილი მასალა, რომელიც დიდი წარღვნის შესახებაა: „უწინდელ დროში ნულ(ნოე) ფეიღამბერი ყოფილა ძალიან მაღლიანი, ლოცვის მეტს არაფერს არ აკეთებდა, ხალხის სამსახურში იყო ყოველთვის, თუმცა ერთი შვილი ურწმუნო ყოლია, რომელიც გამჩენელ ღმერთს დუუსჯია. სამყაროს დაქცევის დრო და საათი მარტო ამას სცოდნია. იმ დროს გემში ფეიღამბერს ყველა სულიერი შეუყვანია. ყველა სახის მცენარის თესლი შეუტანია და გამოდრის მერე ყურბანი შეუწირავს და ცხოვრებაც იმის მოდგმას გუურძელეზია (კახაბერიძე ლადო, დაბადებული სოფელ კირნათში, კობალთა, 69 წლის, ჩავიწერე 2011 წ. პირადი არქივი, დღიური №1).

დედამიწაზე ქვეყნის „დაქცევის“//წარღვნის ისტორიები შინაარსობრივად მსგავსია. მათი გადმოცემით – „ქვეყანა 7-ჯერ ეივსო და დეივსოო. მერვედ რომ დეივსება, დედამიწაზე არვინ აღარ დარჩება, ვერ გადარჩება” (მემედ ნაგერვაძე (გაუგონი დედისაგან), ჩაიწერა თამარ ნაგერვაძე 2006 წ. დაბადებული და მცხოვრები სოფელ სოფელ ჩხუტუნეთში, მასალა მოგვაწოდა ჩამწერმა. პირადი არქივი, დღიური №2). წარღვნასთან დაკავშირებული საკითხები, თემატიკისა და შინაარსის მრავალფეროვნების მიუხედავად, მაინც ბუნდოვანი და საკამათოა (ნ. მიქელაძე: დღიური №1).

აღნიშნულიდან გამომდინარე, ხეობაში დაცული მითები ზოგადქართულ სიტყვიერებას ეხმიანება და მასთან ძირეულ კავშირშია.

IV. ქრისტიანობასთან დაკავშირებული მაკრო-ტოპონიმური თქმულება-გადმოცემები;

აჭარა ერთ-ერთი ძირძველი ქრისტიანული კუთხეა საქართველოში. როგორც მკვლევარი ს. გოგიტიძე წერს: „აჭარის მრავალტანჯულ მიწაზე ფეხი დაუდგამს ჯერ კიდევ ქრისტიანული რელიგიის ხანაში, იესო ქრისტეს თორმეტ მოწაფეთაგან რამდენიმეს: ანდრია პირველწოდებულს (სახარებაში პირველ მოციქულად

ანდრიაა დასახელებული, ამიტომაც მას „პირველწოდებული ” ეწოდა), სიმონ მოშურნეს (ასე ეწოდება „საქმე მოციქულთაში ”) იგივე კანანელს, მატათას (მათეოსი) და ფილიპეს. გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ამათგან ქრისტიანობის გავრცელებისათვის აჭარაში შრომა არ დაუშურებიათ ანდრიასა და მატათას. სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი ილია II თვლის, რომ ანდრია პირველწოდებულმა და სიმონ კანანელმა „უფლის სიტყვის ქადაგებით განვლეს საქართველოში ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეში ” (გოგიტიძე, 1990: 78).

მაჭახლის ხეობაში ქრისტიანობასთან დაკავშირებული გეოგრაფიული სახელებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს **ინაწმინდა**, იგივე ნინოწმინდა, რომელიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებში მოქცეული ზედა მაჭახლის სოფელ ქვაბითავს ეკუთვნის. აადგილობრივი მოსახლეობა ამ ადგილს დღესაც ასე მოიხსენიებს (გუნდარიძე, 2000: 28).

ინაწმინდას შესახებ გადმოცემა მეტად მწირია. მაჭახლის ხეობაში მხოლოდ ის იციან, რომ ინაწმინდას მიდამოებში არსებობდა ნანგრევები, სადაც მოხუცებულნი XX საუკუნის დამდეგამდე რაღაც რიტუალებს ასრულებდნენ (კახიძე, 2009: 335-336).

ინაწმინდაზე გადადიოდა შავშეთ-იმერხევ-ნიგალისკენ მიმავალი გზა, რითაც მოსახლეობა ისტორიული ტაო-კლარჯეთის საეკლესიო-სამონასტრო ცენტრებს უკავშირდებოდა. ინაწმინდასთან დაკავშირებით ზ. ჭიჭინაძე მოგზაურობის (XIX საუკუნის 90-იანი წლები) დროს ჩაწერილი გადმოცემის საფუძველზე, წერდა: „კარჩხალის მთის ქედ-ქედ არის ერთი დიდი მთა, რომელსაც **ნინოწმინდა** ეწოდება. ძველად აქ ეკლესია თუ მონასტერი ყოფილა, რომელსაც სახელად ნინოწმინდა რქმევია. გათათრების დროს ეს ეკლესიაც დაუქცევიათ... ხალხი დაუხოციათ. ვინც დარჩენილა, ისინიც აქეთ-იქით სოფლებში გაქცეულან ” (ჭიჭინაძე, 2008: 60).

ამავე გადმოცემის მიხედვით, წმინდა ნინოს სახელზე ეკლესია თამარ მეფის დროს აუშენებიათ. მასვე მიეწერება ხეობის უკიდურეს, შავშეთის მოსაზღვრე, სოფელ ეფრატში ეკლესიის აშენება, რომელიც ცნობილია მაჭახლის დედაეკლესიის სახელწოდებით (ზ. ჭიჭინაძე. Dდასახ. ნაშრომი).

ნ. კახიძის ვარაუდით, შესაძლებელია, ინაწმინდა ამ ადგილის თავდაპირველი სახელწოდებაა და სალაპარაკო ლექსიკაში შემდგომ ნინოწმინდის ფორმით დამკვიდრდა – **ინაწმინდა ნინოწმინდა იქცა**. ამ ვარაუდის სასარგებლოდ მეტყველებს მკვლევართა (ს. ჯანაშია, ვ. გოილაძე) მოსაზრება, რომლის მიხედვით წმინდა ნინოს სახელი წინა აზიის უძველეს ხალხთა ქალღმერთის „ინას” თუ

ინანას” სახელს უკავშირდება (კახიძე, 2009: 335-336). ამავდროულად მოსაზრებას გამოთქვამს ე. ბერიძე, რომელიც აღნიშნავს: „საინტერესო სახელია ინაწმინდა, ნაეკლესიარი, ტყე (თოლგომი). შეიძლება ამ სახელის თავდაპირველი ფორმა იყო ნინოწმინდა (ბერიძე, 2009:117).

ამდენად, ეს და სხვა ქრისტიანული ტოპონიმები ეხმიანება მკვლევართა ნაშრომებს. ცხადია, ეს და სხვა კვევები ადასტურებს, რომ „ინაწმინდა“ „ნინოწმინდა“ იქნებოდა.

V. თამარ მეფესთან დაკავშირებული ტოპონიმური თქმულება-გადმოცემები;

ქართველ მეფეთა შორის ყველაზე მეტი გადმოცემა, თქმულება და ლექსი აჭარის ზეპირსიტყვიერებაში თამარ მეფეს უკავშირდება. „ქართული საისტორიო ზეპირსიტყვიერების არც ერთ ციკლს არა აქვს გავრცელების დიდი არე, როგორც თამარ მეფეზე შექმნილ ნაწარმოებებს (სიხარულიძე, 1968: 189) ამასთან დაკავშირებით აზიზ ახვლედიანი აღნიშნავს: „...იმ დროისათვის, როდესაც აჭარა ოსმალებმა დაიპყრეს, ხალხს თავისუფლებისა და ძლიერების სიმბოლოდ თამარი და მისი დრო მიაჩნდა და ყოველივე კარგს, დიდებულს ამ ხანას მიაწერდა, უმღეროდა მას და მარად უქრობ ლამპრად გადასცემდა თაობიდან თაობას. კიდევ მეტი, გამაჰმადიანებულ ქართველებს ისე უყვარდათ თამარ მეფე, რომ იგი რელიგიურ კულტად გახადეს” (ახვლედიანი, 1960: 115).

„ქართლის ცხოვრებაში” მემეტანე წერს: „იქმნა ყოველთა მეფეთა შორის უდიდეს, სვიანი და ბედნიერი, ღმრთის მოშიში, ტკბილი, სახიერ (და თავი ყოველთა კეთილთა ღმრთის – მოშიშება არს და სიმდაბლე), ეკლესიათა და მონაზონთა მოყვარე, გლახაკთა და მოჩივართა განმკითხველი” (ქართლის ცხოვრება, 1955: 368).

აჭარის აღწერისას (1874 წ.), ეთნოგრაფი და ისტორიკოსი გ. ყაზბეგი შენიშნავს: „აჭარაში ყველგან და ყველასაგან გაიგონებთ თამარ მეფის სახელს, ან მოისმენთ იმ ამბავს, რომ ოდესღაც მთელი აჭარა ქრისტიანული ქვეყანა იყო” (ყაზბეგი, 1995: 65).

ამ კუთხის სფოლკლორულ მასალებში შემონახულია გადმოცემები, სადაც საუბარია თამარ მეფის უდიდეს საქმიანობაზე - აღმშენებლობით მოღვაწეობაზე, მის გამჭრიახობაზე, მორწმუნეობაზე, დამსახურებაზე, ძლევამოსილებასა და ეკლესიების მშენებლობაზე.

აჭარაში მოგზაურობისას თედო სახოკიამ, თამარის სახელთან დაკავშირებით მრავალი საინტერესო მასალა ჩაიწერა, ავტორი ხაზს უსვამს თამარის პოპულარობას აჭარის სიტყვიერებაში და აღნიშნავს აქ ყველა ციხისა და ხიდის მშენებლობას თამარის სახელს უკავშირებენო.

1897 წელს აჭარაში მოგზაურობისას თედო სახოკიას თამარ მეფის ციკლის საისტორიო გადმოცემების მრავალი საინტერესო ვარიანტი ჩაუწერია. თქმულე-ბათა სიმრავლეს იგი იმით ხსნიდა, რომ „თამარი აჭაური ქართველების მეხსიე-რებაში აღბეჭდილია როგორც ღვთის მოშიში, გულმოდგინე მზრუნავი ეკლესია-თა გამრავლებისათვის, განაპირა ადგილების მფარველი და გამმაგრებელი, მტრისათვის რისხვის დამცემი, ქვრივ-ობოლთა განმკითხავი, მიუკერძოებელი მოსამართლე და ყოველივე ამის დასასრულ – წმინდანი და უბიწო (სახოკია, 1950: 50).

თ. შიომვილი ნაშრომში „აჭარაში შეკრებილი ფოლკლორული ნიმუშები“ საფუძვლიანად განიხილავს ამ კუთხის თქმულე-გადმოცემებს, იგი წერს: „თა-მარისდროინდელად მიაჩნიათ აჭარში უძველესი ხიდები, რომლებიც თავიანთი სიმტკიცით დღესაც აოცებენ მნახველს. ხალხის გადმოცემით, ცხემლარას, ჩხუ-ტუნეთის (მიწაში ჩაფლული) დასხვა მრავალი რამ აუშენებია თამარ მეფეს (შიო-შვილი, 1976: 75-76). ცხემლარას ხიდს მაჭახლელები დღესაც „დედოფლის ხიდს“ ეძახიან. „მაჭახელში მიმავალი თამარი ამ ხიდზე გაივლიდა ხოლმეო. ხიდს რომ მიადგებოდა, ძირს ჩამობრძანდებოდა და ფეხით გაბრძანდებოდა მეორე ნა-პირსო“ (მემედ ნაგერვაძე - გაუგონია დედისაგან. ჩაიწერა თამარ ნაგერვაძემ 2006 წ. დაბადებული და მცხოვრები სოფელ ჩხუტუნეთში, მასალა მოგვარწოდა ჩამ-წერმა. პირადი არქივი, ნ. მიქელაძე: დღიური №2). და სხვა მრავალი.

ამგვარად, ტოპონიმები მრავალმხრივ აირეკლავენ ისტორიულ სინამდვი-ლეს, რაშიც განხილული თქმულე-გადმოცემები გვარწმუნებენ. ამ კუთხის სიტყვიერება კი განსაკუთრებულია, რამეთუ სამრელიგია გამოვლილი ტოპონი-მები დღემდე სხვადასხვა ეპოქის ნიშნითაა აღბეჭდილი.

VI. ოსმალეთის აგრესიასთან დაკავშირებული ტოპონიმური თქმულე-გადმოცემები;

ოსმალური მმართველობის დროს აჭარლებს აიძულებდნენ, რომ მიეღოთ მუსლიმანობა თუ არა და დასჯიდნენ. როგორც ცნობილია, რომ მდინარეების – ჭოროხისა და აჭარისწყლის გასწვრივ ბევრგან თავსაკვეთი ადგილი იყო მოწ-ყობილი. ისინი წამებულეებს წყალში ყრიდნენ. როგორც წერდნენ, აჭარისწყლის მდინარეს, მათი გვამები ხის შავი კუნძებზე მიჰქონდა.

ისტორიულად, „აჭარაში გამაჰმადიანების საქმე ერთობ გამწვანებულა. ზო-გიერთი მოხუცებული კაცები და ნამეტურ დედაკაცები ქრისტიანობაზე მტკიცედ იდგნენ და თან ოსმალს მოლა-ხოჯებსაც ეკამათებოდნენ და ედავებოდნენ... ასეთ ადამიანთა რიცხვი ამ კუთხეში დიდი ყოფილა... ბოლოს მთავრობისგან ასეთი ბრძანება გამოსულა, რომ ყველა ეგენი დაიჭირეთ და გაამაჰმადიანეთო,

თუ არ დახოცეთო. მალე აჭარის მოხუცებულები შეუკრებიან და აქა-იქ ციხეებში დაუმწყვდევიან, ესენი აჭარისწყლის შესართავთან მიურეკიან, სადაც ძველად თამარ მეფის ხიდი ყოფილა მასზე გაუკეთებიათ თავსაკვეთი. აქ მოხუც ქრისტიანებს თავს სჭრიდნენ, მერე ენის წვერსა და ფაშას უგზავნიდნენ (ჭიჭინაძე, 1911).

ოსმალის აგრესიასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტოპონიმური გადმოცემა ჰაგიოგრაფიულ შაბლონს იმეორებს. ცხადია, აქ ნაკლებად მოსალოდნელია ლიტერატურული გავლენა და გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს საერთო თემატიკას. ამ გადმოცემების უსახელო გმირები ქრისტიანი მოწამეები არიან.

სოფელ **კირნათის** მოწამეებს შეეხება ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფელ ზემო ჩხუტუნეთის მკვიდრ ქაზიმ კახიძის მონათხრობი, რომელიც მას ასი წლის დედისგან გაუგონია: „სოფელ კირნათში ოსმალები რომ შემოსულან, მათი პირველი მიზანი ხალხის გათათრება ყოფილა. ისინი ყველა ღონეს ხმარობდნენ, რომ ამ კუთხეში ძირძველი რწმენა ჩაენაცვლებინათ სხვა სარწმუნოებით, ამ კუთხის ხალხი კი რწმენის განსაკუთრებული სიყვარულით ყოფილა გამორჩეული. ოსმალები მათთვის ვერაფერი მოუხერხებიათ. მათ ადგილობრივებისათვის ქონება, სიმდიდრე და პატივი შეუთავაზებიათ, მაგრამ აქაურებს ისინი უარით გაუსტუმრებიათ. გაწბილებულ ოსმალებს ასეთი ხერხისთვის მიუმართავთ. ერთ დღეს სოფელში, სადაც 50 კომლი ცხოვრობდა, გამოუცხადებიათ – ან გამუსლიმანდებით, ან ადიდებულ ჭოროხში შეხვალთ და გადაცურავთო. თუ ვინმე ჭოროხს მშვიდობიანად გადაცურავდა, მის ოჯახს ხელშეუხებლობასა და ქრისტიანად დარჩენას ჰპირდებოდნენ, თუ არა და სიკვდილით დასჯიდნენ. გამაჰმადიანებულ ოჯახს კი ფუფუნებასა და ყოველგვარი გადასახადისგან გათავისუფლებას აღუთქვამდნენ. ამ სოფლის 50 კომლი არც კი დაფიქრებულა, ისე შესულა ადიდებულ ჭოროხში, ამათგან მხოლოდ ხუთი გადარჩენილა, ხოლო დანარჩენები ჭოროხის მსხვერპლად ქცეულან. ამ ადგილს მოსახლეობის ნაწილი „**წითელ ხიდს**” ეძახის” (მთქმელი ლადო კახაბერიძე, დაბადებული სოფელ კირნათში, კობალთა. 69 წლის. ჩავიწერე 2011 წლის ნოემბერში, რვეული №3) (ნ. მიქელაძე: 2013: 33).

იმავე ისტორიას ადასტურებს 1948 წელს, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომლების მიერ ჩაწერილი საარქივო მასალები, სადაც მთქმელი იხსენებს ოსმალის დროინდელ ამბებს: „როდესაც თურქებმა აჭარა დაიპყრეს, ერთბაშად ვერ დაიმორჩილეს ბევრი წინააღმდეგობას უწევდა. მაშინდელ დროში აჭარაში ერთი თამა ყოფილა. ეს ფაშა სტამბოლში ფადიშაჰთან წასულა. ფადიშაჰს ამ ფაშისთვის უკითხავს:

– როგორ უნდა მოვიქცეთ, რომ აჭარა სრულად დავიმორჩილოთ და დავაწყნაროთო.

ფაშას უთქვამს:

– სანამ აჭარაში ზოგიერთ ადიებს, მოთავეებს თავს არ მოვჭრით, მანამდე არეულობას ბოლო არ მოედება.

ფადიშაჰმა ფაშას რჩევა გაუთვალისწინებია. მიუცია დამსჯელი ჯარი. ზღვით უმოგზაურიათ. გასულან ქობულეთში. იქ ვისზედაც საჭიროდ ცნეს იმათთვის თავი მოუჭრიათ, იქედან ქედაში გადასულან და ბევრი ადიებისა და მოთავეებისთვის მოუჭრიათ თავი.

ქედიდან გადასულან ზემო მაჭახელაში, იქაც ისევე მოიქცნენ, როგორც აჭარის სხვადასხვა ნაწილში, მაღალი მაჭახლიდან დამრულან ქვედა მაჭახელში... (მთქ. კახაბერიძე მუსა, მცხ, სოფ კობალეთში, კირნათი, 50 წ. ჩაწ. შ. აბაშიძ. 1948 წ. საქმე № 395, 1948 :11).

ისტორიულად, ..გეოგრაფიული მდებარეობით ზედა მაჭახლის ხეობას განსაკუთრებული ადგილი ეკავა ისტორიული ჭოროხის მხარის ეკონომიკურ, კულტურულ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში, რომელიც დიდი როლს ასრულებდა მთლიანად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში(მაღაყმაძე..., 2019:26). ალბათ, ამ და სხვა მიზეზების გამო იყო, რომ მტერი განსაკუთრებულ ზომებს, ამ ხეობის მკვიდრთა მიმართ იჩენდა.

ყურადსაღებია სხვა გარემოებაც. საქმე ის არის, რომ მთქმელთა ნაწილი ამ ამბავს „წითელ ხიდის ” ეტიმოლოგიას არ უკავშირებს. მათი აზრით, სახელწოდება „წითელ ხიდი ” რუსეთის მმართველობის დროსაა გაჩენილი. ეს შესაძლოა, მართლაც ასე იყოს, რადგან ამავე გადმოცემას ეხება ზაქარია ჭიჭინაძე. მას ქედის რაიონის სოფელ მერისში მცხოვრები მოხუცისგან ჩაუწერია მტრის ძალადობის ამბავი, რაც ეხმიანება მოცემულ ისტორიას. კერძოდ: „ძალით გამაჰმადიანებული აჭარლები დროთა განმავლობაში მაინც ქრისტიანობდნენ, საიდუმლოდ ღორის ხორცსაც ჭამდნენ. ამ ამბით მოლები გადარეულან და უთქვამთ – სთქვით, რომ დღეიდან თათრები ხართ, ქრისტიანობაზე ხელს იღებთ და ღორის ხორცს აღარ სჭამთო. მოსახლეობისაგან სასტიკი უარი მიუღიათ, მოლას საპასუხოდ განუცხადებია – რაკი არ შეგიძლიათ, მაშ შედით მაგ ჭოროხში და ვინც შიგ გაცურდება, გაღმა გავა, ის გადარჩება ქრისტიანად, ვინც არ შევა, იმას ხმალი დახვდება უკან. ამაზე ბევრი შეშინებულა და განუცხადებიათ, რომ დღეიდან ნამდვილი მაჰმადიანები ვიქნებით და ყველა ბრძანებას შევასრულებთო. ვინც წინაღმდეგი ყოფილა, ისინი სულ შესულან ჭოროხში; ჭოროხი ამ დროს დიდი ყოფილა და ყველა ეს საბრალოები შიგ დამხვალან და და ერთიც არ გასულა გაღმა. ამ დროს

ქვედა მარადიდში 50 კომლი იყო ყველა ესენი ჭოროხში ისე დაილუპნენ ქრისტიანობის გულისათვის, რომ რომ სოფელში ხუთი კომლიდა დარჩაო ” (ჭიჭინაძე, 1895: 84).

ტოპონიმი „წითელი ხიდი” გვიანდელიც რომ იყოს, ერთი რამ ცხადია: მოწამეთა სისხლისღვრის ისტორია სახელით შესატყვის ადგილს დაუკავშირდა.

ყურადსაღებია ისიც, რომ „წითელი ხიდის ” გადმოცემა მრავალი მოტივით გვაგონებს ჯალალედინის მიერ ასი ათასი თბილისელი ქრისტიანი მოწამის მოსრვის ისტორიას.

ოსმალთა ბატონობის დროს ეროვნული დამოუკიდებლობისა და ქრისტიანობისათვის ბრძოლას ბევრი სიცოცხლე ემსხვერპლა, რაც შემონახულია ხალხის მეხსიერებასა და ისტორიაში.

მსოფლიოს ნებისმიერ ხალხს საკუთარი წეს-ჩვეულებები აქვს. უძველესი დროიდანვე ხელვაჩაურის რაიონის მკვიდრთაც განსხვავებული ადათ-წესები ჰქონდათ. ეს წესები საუკუნებისა და ათასწლეულების განმავლობაში იცვლებოდა, თუმცა მრავალ მათგანს ძირძველი რწმენა-წარმოდგენა, ვერც დროთა ცვლილებამ, სხვა რელიგიამ ვერ ჩაანაცვლა.

ამრიგად, აჭარაში, მუსლიმური რელიგიის ზეგავლენით, ოსმალური ელემენტები ნაწილობრივ შეეზარდა ზოგად ქართულ ტრადიციებს და დღეს ისინი კონტამინირებული თქმულებების სახით გვხვდება. როგორც გამოქვეყნებული, ისე არქივებში დაცული ფოლკლორული მასალები საშუალებას გვაძლევს ზოგადად მაინც დავახასიათოთ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში გავრცელებული სხვადასვა ჟანრის ხალხური სიტყვიერება.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. **ასმხვ** - აჭარის სახ. მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი საქმე № 395. ბათუმი.
2. **ახვლედიანი** - აზიზ ახვლედიანი. „აჭარის საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება”. ბათუმი, 1960.
3. **ბერიძე** - ეთერ ბერიძე. ქრისტიანობასთან დაკავშირებული ტოპონიმები. წიგნიდან ნიგალი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ლინგვისტური ტოპონიმიკური ასპექტები). თბილისი, 2009.
4. **ბერიძე, გუჯეჯიანი** - მ. ბერიძე, რ. გუჯეჯიანი. ზიარეთობის ტრადიცია ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. დიდაჭარობა.
5. **ბიბლია** - ბიბლია. თბილისი, 1989.
6. **გილგამეში** - გილგამეში. თბილისი, 1963.
7. **გოგიტიძე** - ს. გოგიტიძე. ანდრია მოციქულის მოღვაწეობა აჭარაში. ლიტერატურული ჟურნალი „ჭოროხი”, №4. 1990.

8. **გუნდარიძე-შაჭინი** - ჯ. გუნდარიძე-შაჭინი. ართვინის მაჭახლეღთა ყოველმხრივი ცნობარი. სტამბული, 2000.

9. **კახიძე** - ნ.კახიძე. ქრისტიანობასთან დაკავშირებული ტოპონიმები მაჭახლის ხეობაში. საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ტბელ აბუსერისძის სახელობის უნივერსიტეტის საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაჭარობა“. 2009.

10. **მალაყმაძე** - რ. მალაყმაძე. ლიგანის ხეობა(ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა). თბილისი, 2008.

11. **მალაყმაძე...**, - მალაყმაძე რ., ჩელებაძე ნ., ფუტკარაძე ე., თანდილავა ი., „ზედა მაჭახელი, წიგნი პირველი, წიგნი დაიბეჭდა სხალთელი მთავარეპისკოპოსის, მეუფე სპირიდონის ლოცვა-კურთხევით, საქართველოს საპატრიარქოს წმინდა ტბელ აბუსერისძის სახელობის უნივერსიტეტი, წმიდა გიორგი მთაწმინდელის სახელობის ქართველოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი, (ისტორიულ-ეთნოლოგიური და დიალექტოლოგიური გამოკვლევა, გამ. „კოლორი“, თბ., 2019.

12. **სახოკია** - სახოკია თედო, მოგზაურობანი”, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი., 1985.

13. **საქართველოს სსრ მეცნიერებათა** აკადემიის ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ფონდი, საქმე №227: 1978. G

14. **ფრეზერი, 1931** - Фрезер Джеймс. Библиейские сказания. 1931

15. **ფუტკარაძე** - ფუტკარაძე შუშანა „ჩვენებურების ქართული“, ტომი II, (გამოუქვეყნებელი), ხელნაწერთა უფლებით. (31. 08. 2012).

16. **ქართლის ცხოვრება** - ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, სახელგამი, თბილისი., 1955

17. **მიქელაძე** - მიქელაძე ნაილე, „ოსმალის აგრესია და მასთან დაკავშირებული ტოპონიმები, ბსუ-ის სტუდენტური კონფერენცია, 2011.

18. **მიქელაძე** - ნ. მიქელაძე: დღიური №1.

19. **მიქელაძე** - ნ. მიქელაძე: დღიური №3.

20. **მიქელაძე** - ნ. მიქელაძე: დღიური №2.

21. **მიქელაძე** - მიქელაძე ნ. „ხის (ურთხელის) კულტი აჭარის ფოლკლორში“, აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის დაწესებულება - საარქივო სამმართველო, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო(ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია,) საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, ტომი გამ. V, „უნივერსალი“, თბილისი.

22. **მიქელაძე** - მიქელაძე ნ. „ხის კულტი აჭარის ფოლკლორში“, აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის დაწესებულება - საარქივო სამმართველოს ჟურნალი „არხეიონი“, X, თბილისი.

23. **სიხარულიძე** - სიხარულიძე ქსენია, საისტორიო სიტყვიერება - ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება, ტომი II, თბილისი.

24. **ფუტკარაძე** - ფუტკარაძე შუშანა, ხელნაწერთა უფლებით. პირადი არქივი. ”

25. **შიოშვილი** - შიოშვილი თინა, „აჭარაში შეკრებილი ფოლკლორული მასალები, ჟურნალი „ჭოროხი“, № 2, ბათუმი..

26. **ყაზბეგი** - ყაზბეგი გიორგი. „სამი თვე თურქეთის საქართველოში“ (ნაშრომი თარგმნეს შესავალი წერილები, კომენტარები და საძიებლები დაურთეს და გამოსცეს რ. სურმანიძე და მ. ხარაზმა.) ბათუმი., 1995.

27. **ჭიჭინაძე** - ჭიჭინაძე ზაქარია, აჭარის გათათრება, ივერია, №203, 206, 212, 218, 219. 1895 წ.

28. **ჭიჭინაძე** - ჭიჭინაძე ზაქარია, თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანთა ზეპირის ცნობით IV, თბილისი, 1911.

29. **ჭიჭინაძე** - ჭიჭინაძე ზაქარია „მუსულმანი ქართველობა და მათი სოფლები, საქართველოში“, ტფ., 1913.

30. **ხაზარაძე, ცაგარეიშვილი** - ხაზარაძე ნ., ცაგარეიშვილი თ., ხეთურ-ქართული მითოლოგიური პარალელები (ურთხელი), მნათობი, 1988, №2.